

Vaidotas Valantiejus

Postkomunizmo transformacija: tarp liberalaus pliuralizmo ir demokratinės bendruomenės

Santrauka. Šio straipsnio tikslas – atskleisti ir išnagrinėti problemines sąveikas tarp postkomunizmo ir demokratijos; reflektuoti vidines politiškumo formas perskyras, kurios formuojasi komunizmo ir liberalizmo idėjų ir skirtingų visuomenės formų, holistinės ir pliuralistinės, susidūrimo momentu. Teigiama, kad postkomunizmo politiškumo forma yra mišri, apimanti tris – komunizmo, liberalizmo ir postmodernizmo – alter ego. Kiek postkomunizmo transformacijos fenomenas yra autonomiškas, t.y. siekia apibrėžti savo ribas ir neištirti kitame, tiek reflektuoja santykius a) komunizmo, b) liberalizmo ir c) postmodernizmo atžvilgiais. Pirmasis santykis nagrinėtinas kaip posttotalitarizmo, antrasis – kaip demokratijos liberalizavimo, trečiasis – kaip pliuralumo pliuralizacijos problema.

Pagrindiniai žodžiai: postkomunizmas, liberalus pliuralizmas, demokratinis pliuralizmas, diferencinė politiškumo prigimtis.

Key words: post-communism, liberal pluralism, democratic pluralism, differential nature of the political.

Įvadas

Postkomunizmo reiškiny formuojasi dviejų skirtingų visuomenės formų sandūroje, sunyktant totalitarinei komunistinei visuomenei ir randantis liberaliai demokratiniai visuomenei. Politiškumo formos specifika atsiranda šio susidūrimo momentu: suyrant totalitarinės visuomenės struktūrai ir susidarant naujos pliuralistinės visuomenės formai. Demokratinė politiškumo forma skirtina nuo liberalaus turinio dinamikos: postkomunizmas yra *demokratinės transformacijos*, ne tik *liberalios modernizacijos* reiškiny. Tarp šių dviejų dalių visada egzistuoja įtampa.

Konvencinis „išėjimo iš komunizmo ideologijos“ apibrėžimas akcentuoja pertrūkį, mažiau dėmesio skirdamas tęstinumo ir santykių kitais galimais atžvilgiais dinamikai. Šiuo atveju problema, į kurią neatsižvelgiama, yra ta, kad vienu ir tuo pačiu metu vyksta „du perėjimai“. Pirmas, iš *homogeniškos visuomenės* pereinama į *liberalizmo visuomenę*. Antruoju atveju transformacija yra sudėtingesnė – iš totalitarinės visuomenės pereinama į posttotalitarinę demokratinę visuomenę. Pirmuoju, modernizacijos interesų požiūriu, svarbi liberalizacija ir pliuralizacija, o antruoju, politinės bendruomenės interesų požiūriu, demokratizacija.

Postkomunizmo specifika randasi pertrūkio su senąja totalitarizmo forma ir atnaujinto santykio su liberalia demokratine visuomenės forma momentu: būtent šiuo simboliniu momentu brėžiamos ir institucionalizuojamos skirtys tarp politiškumo ir politikos, tarp politinės bendruomenės ir visuomenės, tarp demokratijos ir liberalizmo. Šios skirtys yra diskurso dėl *politiškumo formos* prielaidos, rodančios, kad dar prieš pliuralizuojant politikos, ekonomikos, kultūros sritis, pirmiausiai steigiama *autonomiškos visuomenės* idėja, arba *diskursyvus bendruomeniškumo momentas*. Demokratinis postkomunizmo įvykis formuoja simbolinę politiškumo erdvę, kuri yra pirminė, ir sudaro sąlygas rasti politikos, socialumo, kultūros turiniui, teikdama prasmę šio turinio raiškai.

Postkomunizmo transformacija daugiau ar mažiau susijusi su fundamentalia *demokratijos neapibrėžtumo* problema. Demokratijos neapibrėžtumo problema – prieštarų jos komponentų sintezės, kurią nusako skirtis tarp vienovės ir pliuralumo, problema. Komplikuotoje demokratinėje politiškumo formoje išryškėja įtampa tarp *holizmo* ir *pliuralizmo*, tarp *istorizmo* ir *istoricizmo*, tarp *būtinybės* ir *atsitiktinumo*, tarp *demokratijos* ir *liberalizmo*, tarp *modernybės* ir *postmodernybės* principų.

Politinės filosofijos požiūriu, pagrindinė analizės problema yra vidiniai postkomunizmo demokratijos *padalijimai*. Socialistinės „demokratijos“ laikotarpiu, atmetančiu bet kurį aktualų ir potencialų vidinių demokratijos padalijimų diskursą, diferencinių politiškumo formos momentų absoliučiai trūksta. Šiuo požiūriu, diferencinių politiškumo momentų identifikavimas ir nagrinėjimas yra aktuali

problema, ypač randantis niveliuojančioms postistorijos, postideologijos, postliberalizmo tezėms postkomunizmo laikotarpiu.

Straipsnio tikslas – išnagrinėti postkomunizmo transformacijos specifiką dviejų skirtingų visuomenės tipų susidūrimo laikotarpiu, reflektuojant pertrūkio ir tęstinumo sąveikos bruožus. Teigiama, kad neatsižvelgiant į politiškumo formos specifiką, vidinius demokratinius jos padalijimus, bendrąją holizmo ir pliuralizmo įtampą, demokratijos komponentas minimizuojamas. Bandymai ištrinti arba pliuralumą, arba homogenišką demokratinės bendruomenės pagrindą veda kraštutinumų link, kai prarandama abiejų dalių tarpusavio sąveika. Demokratinis pliuralizmas suvaržomas viopusiškoje raidos kryptyje, tapatinamoje su liberaliu modernizacijos pliuralizmu. Dėl šios priežasties santykis tarp bendruomeniškumo ir demokratijos, ryšys tarp liberalaus pliuralistinio prado ir holistinių demokratinės visuomenės principų viopusiškai susiaurinamas į liberalaus pliuralizmo variantą. Postkomunizmas, sutapdamas su būtinybe, liberalia modernizacija, praranda *atsitiktinumo* momentą, kuris yra svarbus politiškumo formos principas.

Šiame straipsnyje postkomunizmas nagrinėjamas ne tiek pabrėžiant *liberalios modernizacijos* turinį (kaip tranzitologinėse koncepcijose), kiek analizuojant *demokratinis* besiformuojančios politiškumo formos komponentus. Dėl šios priežasties skiriamos siauresnė *perėjimo* ir platesnė *transformacijos* kategorijos: jei akcentuojami faktinio turinio parametrai, kalbama apie *perėjimą*; jei nurodoma formos ir turinio santykio problema, kalbama apie *transformaciją*. Skiriami trys nagrinėjamos problemos aspektai:

a) diferencinės politiškumo prigimties, b) santykio tarp *postkomunizmo* ir *alter ego* formų, c) posttotalitarizmo, demokratijos liberalizavimo ir pliuralumo pliuralizacijos momentų.

1. Pertrūkio ir tęstinumo problema

Postkomunizmas mokslinėje literatūroje apibrėžiamas įvairiai, akcentuojant vienus arba kitus apibrėžimo aspektus: kaip vienos iš dviejų totalitarinių (kartu su fašizmu) dvidešimtojo amžiaus ideologijų epochos pabaiga, kurią politiškai paliudija demokratiškos revoliucinių įvykių Rytų Vidurio Europoje grandinė; kaip specifinė politinės kultūros terpė, atsiradusi po komunizmo žlugimo; kaip pereinamasis visuomenės tipas, dekonstruojantis totalitarizmo ir autoritarizmo elementus ir diegiantis demokratijos, laisvės ir pliuralizmo principus.

Bendras šių apibrėžimų pagrindas, *revoliucinių įvykių grandinė* Rytų Europoje, rodos, teikia tinkamą kriterijų, kuris leidžia neprieštaringai vartoti *postkomunizmo* terminą. Dėl šios priežasties postkomunizmo įvykis dažnai traktuojamas kaip „išėjimas iš komunizmo ideologijos“. „Išėjimo“ metaforos nedera nuvertinti. Ši metafora nurodo naują *visuomeninės sutarties* momentą, tačiau remiasi statiška „tradicijos“ ir „modernumo“ skirtimi. Ši dichotomija mechanškai perkeliama į šių dienų kontekstą¹.

Problema yra ta, kad *chronologinis pertrūkis*, nors ir brėžiantis aiškias naujos visuomeninės

sutarties prielaidas, išleidžia iš akių skirtingas kompleksiško postkomunizmo reiškinio puses, pliuralistinės transformacijos problemas. Postkomunizmo transformacijos labiau siejamos su *techninėmis* perėjimo sąlygomis, pavyzdžiui, demokratinės rinkimų sistemos, politinių partijų sistemos ir institucinės valdžios struktūros klausimais.

Chronologinis „išėjimo“ terminas sukuria atskyrimo iliuziją. Postkomunizmas susiejamas su „istorinės progresijos“, judančios gana abstrakčios liberaliosios demokratijos link, modeliu. Problema yra ta, kad postkomunizmo *visuomenės* samprata tapatinama su formalia procedūrine modernizacijos samprata. Viena vertus, postkomunizmo tyrinėtojai teigia, kad postkomunizmas, priešingai nei komunizmas, neturi *universalios* ideologijos, kuri siektų pakeisti esamą pasaulį (Sakwa 1999; 89; Holmes 1997; 18). Kita vertus, politinio liberalizmo ideologija, nors ir atskirta nuo deterministinių modernybės nuostatų, tampa implicitine, prezentistine, vartojant ideologijų tyrėjų terminą, „nematoma“ (Thompson 1984; 30).

Skirtini trys reikšmingi postkomunizmo transformacijos momentai. Pirma, radikalus pertrūkis, politinės sistemos kaitos požiūriu. Radikaliu „išėjimo iš komunizmo“ požiūriu, nutraukiami ryšiai su komunistine praeitimi ir pradama nauja liberaliosios demokratijos istorija. Tačiau platesniu socialinės, ekonominės, kultūros kaitos požiūriu, transformacija apima

¹ Postkomunizmo tyrinėjimuose vyrauja *modernizacijos teorijų*, įgyjančių *liberalios pliuralistinės modernizacijos* bruožų, požiūris. Šio požiūrio prielaidos susiformavo dar prieš postkomunizmo atsiradimą. Pažymėtina, kad vyraujanti postkomunizmo tyrimuose tranzitologijos paradigma negali būti laikoma visiškai atskira tyrinėjimų šaka, nes ji priklauso moderniosios politikos teorijos, aiškinančios perėjimą iš „tradicijos“ į „modernybę“, paradigmą.

ir esminių tęstinumo požymių: čia svarstomu požiūriu, svarbu, kad tiek komunizmas, tiek postkomunizmas kaip modernybės formos apima bendrą *technologinės modernizacijos* vaizdinį.

Antra, postkomunizmas, susidūręs ne tik su liberaliais, bet ir vėlyvosios modernybės, arba postmoderniais, „netikrumo“ ir „neapibrėžtumo“ bruožais (McKinlay 1998; 481), turi atrasti arba sukurti socialinį (ne tik psichologinį) sugebėjimą, kurį Cornelius Castoriadis vadina *radikalnia vaizduote*, visuomenės gebėjimu įsisąmoninti savo pačios žmoniškosios būklės sąlygas, aplinkybes ir formuojamų politiškumo ribų prasmes (Castoriadis 1987; 146–153).²

Trečia, transformacija apima ir pokyčius iš *holizmo* į *pliuralizmą*. Šis trečias transformacinis santykis nurodo labai lėtai vykstančius pokyčius socialinėje politinėje struktūroje. Šie pokyčiai – ne tik lėti, bet ir nevienakrypčiai. Perėjimas iš anonimiškos totalitarinės holizmo formos į liberalią pliuralistinę gali ir silpninti, ir stiprinti anonimiškumo (susvetimėjimo, fragmentacijos, biurokratizacijos ir pan.) pobūdį. Anonimiška pliuralistinė visuomenė yra priešingas ašigalis anonimiškos holistinės visuomeninės formos, kurios uždaramą ji siekia įveikti liberaliu postkomunizmo laikotarpiu. Šiuo požiūriu,

akcentuotina specifinė postkomunizmo raidos galimybė: istorinio tęstinumo *pertrūkis* ir šio *pertrūkio istorizavimas*. Nors šie istorizmo problemos aspektai ne iš karto pastebimi, tačiau komunistinės sistemos žlugimo poveikis istorizmo sampratai yra didžiulis – atsiranda „ideologijos pabaigos“, „istorijos pabaigos“ ideologemos, kurios reikalauja atidžiau analizuoti vienkryptes ir pernelyg siauras chronologines sampratas.³

Skirtini trys – *istoriškumo*, *istorizmo*, *istoricizmo* – aspektai: atsižvelgiant į tai, kad „istorizmo“ terminas vartojamas nevienareikšmiškai, o juo labiau, kad vadinamųjų „post-“ reiškinių esminis bruožas – tai „plačiai paplitęs noras atrasti istorizmą daugelyje filosofinių diskursų“ (Page 2005; 1–2). *Istoriškumo* sąvoka įvardija istorijos subjekto (tiek individualaus, tiek kolektyvinio) pastangas suprasti istoriją iš vidaus, remiantis konkrečiu socialinio politinio gyvenimo patyrimu, neįtraukiant papildomų kritinių aiškinimo formų. Istoriskumas traktuojamas kaip pozityvus procesas, neapimantis pernelyg daug įtarimų pasirinktos pokyčių krypties atžvilgiu, tačiau vengiantis istoricizmo, t.y. pokyčių sutapatinimo su objektyviais dėsniais, ir įvertinantis savo paties interesus bei galimus šališkumus.

² Agnes Heller, kalbėdama apie 1989-ųjų revoliucijas, taip pat nurodo panašias sąlygas, laikytinas politiškumo filosofijos prielaidomis, kurias reikėtų skirti nuo grynųjų procedūrinių transformacijos poreikių: „Mūsų veiksmai orientuoti ne tik į ateitį, jie motyvuoti remiantis ateities vaizdiniu; atmintis orientuota ne tik į praeitį, bet taip pat motyvuota praeities vaizdiniu“ (Heller 2000; 3).

³ Marksizmo dėsnų (istoricizmo) kritika išėjimo iš komunizmo laikotarpiu panaudojama tam, kad būtų galima parodyti radikalų pertrūkį tarp praeities ir dabarties. Šis pertrūkio akcentas nustato pernelyg glaudžias koreliacijas tarp naujojo istorijos subjekto ir naujojo konteksto. Postkomunizmas akcentuoja *naujumą* drauge minimizuodamas santykius su aktualiais ir potencialiais *alter ego*. Formuojasi nauja, vartojant M. Foucault terminus, *istoristinė idioma*: liberalioje postistorijoje atsirandanti tęstinė forma, „nustatyta kartą ir visiems laikams“, bet „nežinanti, ar ji apima ir kitas formas“ (Foucault 1972; 31).

Istorizmas pabrėžia savojo supratimo ir aiškinimo *išskirtinumą*,⁴ suteikdamas šiam aiškinimui evoliucinių bruožų, objektyvindamas socialinės, politinės, ekonominės raidos požymius. Dėl šios priežasties istorizmas linkęs peraugti į savo priešybę – istorijos dėsnių aiškinimą, *istoricizmą*. *Istoricizmas*, remiantis Karlo Popperio apibrėžimu, siejamas su socialinių mokslų „dėsnių“ prognozavimo nuostatomis.⁵ Šiame straipsnyje vartojamas *prezentizmo* terminas traktuojamas kaip pliuralistinės istoricizmo formos sinonimas. Tai *tarpinis* istoriškumo ir istoricizmo variantas: pozityvus istoriškumas, atsiskantis kritinės nuostatos ir objektyvuojantis šališkus savo interesus. Jeigu istoricizmas progreso idėją iškelia į dienos šviesą, tai prezentizmas progreso idėją saugiai uždaro dabartyje, drauge neutralizuodamas kitus supratimo ir aiškinimo būdus.⁶ Prezentizmo sinonimas yra „grubus realizmas“, į kurį dažnai redukuojami problemiški politikos klausimai (Langsdorf, Watson 1998; ix).

Trys minėti transformacijos momentai rodo, kad postkomunizmo teorijoje ir praktikoje susipina istoriškumo, istorizmo ir istoricizmo bruožai. Ryškus pirminis anti-istoricizmo momentas (negatyvus santykis su komunizmo

teorija ir praktika) vis dėlto netampa, kaip šito reikėtų tikėtis, istoricizmo ir istorizmo apskritai kritika. Nors *hibridiškoje* postkomunizmo formoje į visumą susipina skirtingi istorijos bruožai, – dominuojanti liberalaus pliuralizmo tendencija, postmoderni fragmentacija, inversiniai komunistinio *alter ego* bruožai, tačiau *santykiai* tarp jų lieka neartikuliuoti.

Viena vertus, postkomunizmas randasi kaip istorizmo fenomenas, aiškiai apibrėžiantis kritinį santykį su komunizmo teorija ir socialine praktika. Kita vertus, postkomunizmas ne tik radikaliai atmeta komunizmą kaip „nepermaldaujamą istorinio likimo dėsni“, bet ir paveldi, kad ir nenoromis, istorizmo ir istoricizmo problemas. Postkomunizmo ir postistorizmo veiksmų sugretinimas padeda išvelgti genealogines demokratinio postkomunizmo įvykio ištakas. Reflektuojant pertraukto tęstinumo ir besiformuojančio „naujojo socialumo“ reiškinį atsikleidžia specifiniai postkomunistinės demokratijos istorizavimo būdai. Šiuo požiūriu, postkomunizmo klausimas yra teorinių demokratijos ribų ir galimybių klausimas kristalizuojantis naujojo istorizmo tendencijoms.

„Liberalus demokratinis“ modelis negali būti laikomas savaime suprantamu. Istoristinė-

⁴ Istoristai paprastai tvirtina, kad geriau suvokia aiškinimo konvencijas, negu patys skaitytojai, ir geriau už juos žino istorinės periodizacijos prasmes (Hamilton 2003; 3).

⁵ Specifinis K. Popperio požiūris vadinamas *istoricizmu*, t.y. tokiu visuomenės mokslų traktavimu, „pasak kurio pagrindinis jų tikslas yra *istorinė prognozė*, o šis tikslas pasiekiamas atskleidžiant istorijos evoliucijos pagrindą sudarančius „ritmus“, „modelius“, „dėsnius“ bei „tendencijas“ (Popper 1992; 16). Šis požiūris skiriamas nuo *istorizmo*, siejamo su ekonominių, politinių, klasikinių interesų ir aiškinimo ryšiais, „kartais vadinamais žinojimo sociologija“ (ten pat; 31–2).

⁶ Pavyzdžiui, postkomunizmo epochai būdingas polinkis laikyti sovietinį komunizmą tik „uždaru epizodu“ (Lefort 2007; 30) yra objektyvistinis būdas, kuriuo remiantis siekiama atsiriboti nuo kitų istoristinių supratimo ir aiškinimo būdų. Kaip tvirtina C. Lefortas, tai yra uždaras samprotavimo būdas, nes „komunizmo klausimas tebėra kertinis mūsų laikais“ (ten pat; 21).

interpretacinė „išėjimo iš komunizmo“ pozicija, kurios nuo pradžios laikosi postkomunizmas, paradoksaliai tampa istorizmo prigimties neigimu, jei siūloma paprasčiausia komunizmo/postkomunizmo dichotomija. Ir priešingai, postkomunizmas, kiek jis identifikuoja ir istorišką, ir istoristinę savo prigimtį, kritiškai vertina ir istorijos kaip objektyvaus aprašymo modelį. Antruoju požiūriu, liberalios modernizacijos kryptis – ne tik tranzitologinė, o priklauso nuo skirtingų požiūrių į komplikuotus *liberalios pliuralizacijos* ir *demokratinės pliuralizacijos* tarpusavio santykius.

Istoriškumo, istorizmo ir istoricizmo skirčių nepaisymas minimizuoja interpretacinę-istoristinę nuostatą. Nustatoma pernelyg glaudi koreliacija tarp naujo istorijos subjekto ir naujo konteksto. Postkomunizmas orientuojasi į abstraktų, tačiau formalizuojamą „liberalios demokratijos“ modelį, J. Rancière'o žodžiais tariant, „universalią postdemokratiją“, arba „konsenso praktiką, ištrinančią demokratinio veiksmo formas (Rancière 1998; 101–102). Istorizmo refleksijos neutralizavimas verčia laikytis tipiškos modernumo strategijos, akcentuojančios naujumą ir fiksuotą praeities prasmę, kurios atžvilgiu konstruojamas „naujasis istorizmas“, „prezentizmas“. Iš akių išleidžiamas istorizmo momentas: istorija panaudojama atkuriant „postistorinę“, „postideologinę“ tikrovę, fiksuojančią visiškai naują pradžią, tačiau nežinančią, kokius vidinius padalijimus ir formas apima naujoji istorinė sąmonė ir kokia kryptimi žengia

liberalios modernizacijos subjektas.

Integruodamasis į abstrakčią „postdemokratijos“ tendenciją postkomunizmas ne tik nediferencijuoja vidinių savo politiškumo formos komponentų, bet ir pagilina *fragmentaciją* ir *pliuralizaciją*. Juo daugiau nepolitinio heterogeniškumo, tuo mažiau politiškumo ryšių. Paradoksas yra tas, kad heteronomiška skirtumų politika praranda būtent politiškumo, *bendrumo*, momentą. Juo labiau trokštamas demokratijos momentas, tuo labiau šis momentas nyksta liberalioje pliuralistinėje, tačiau nebūtinai politiškoje, erdvėje. Šiuo požiūriu, postkomunizmo problema apibrėžtina kaip *postliberalaus pliuralizmo*, kuris linkęs tapti „fundamentiniu“,⁷ problema.

2. Išoriniai ir vidiniai diferenciacijos kriterijai

Politiškumas yra formuojanti visuomenė ir politiką sąlyga, leidžianti demokratinei visuomenei apčiuopti išoriškumą savo pačios atžvilgiu ir *nesutapti* su pačia savimi, t.y. identifiukuoti simbolinį lygmenį, skirtiną nuo realistinio lygmens. Formos ir turinio santykis – tai *pirminis* padalijimo kriterijus, kuris negali būti išvedamas iš jokio kito padalijimo. *Politiškumo formos* ir *politikos turinio* santykį nusako *išoriniai disociacijos* ir *vidiniai diferenciacijos* kriterijai.

Išoriniai disociacijos kriterijai vyrauja postkomunizmo įvykio metu: pirminė *demoso* forma aiškiai skiriama nuo kintančio *politikos* turinio. Liberalios modernizacijos laikotarpiu

⁷ Termino „postliberalus“ vartojimas iš principo neprieštarauja Johno Gray'aus *post-liberalizmo* koncepcijai, kuri kreipia dėmesį į tai, kad liberali ideologija Vakaruose tampa „fundamentalistine“ ir yra priešiška nusiteikusi pilietinės visuomenės atžvilgiu (Gray 1993; 327).

pirmenybė teikiama vidiniams diferenciacijos kriterijams: vyrauja *heteronomiška* politikos samprata, prarandanti politiškumo, *bendrumo*, momentą. Juo labiau trokštamas demokratijos momentas, tuo labiau šis momentas nyksta liberalioje heteronomiškoje, atmetančioje išorinį politiškumo momentą, erdvėje. Aptariamuoju požiūriu, skirtinas išorinis *disociacinis* (santykio su komunizmu) ir vidinis *asociacinis* (santykio su liberalizmu ir postmodernizmu) aspektai. Problema, kaip teigiama, yra ta, kad *išorinių* kriterijų pakeitimas vien tik *vidiniais* silpnina politinių idėjų reikšmę, piliečių politinės veiklos prasmingumą. Alvydo Jokubaičio teigimu, įsitvirtina *heteronomiška* politikos samprata, suponuojanti, kad „piliečių politinę savivoką nulemia daugybė nepolitinių veiksnių“ (Jokubaitis 2012; 137). Nepolitinės prigimties *vidiniai* diferenciacijos kriterijai neutralizuoja *išorinius* disociacijos kriterijus.

Analitinė *draugol/priešo* perskyra (Schmitt 1996) padeda apčiuopti vidinių liberalios modernizacijos kriterijų nepakankamumą liberalios pliuralizacijos procesuose, įsitvirtinant *heteronomiškai* politikos sampratai. Išorinis kriterijus yra sąlyga, leidžianti demokratinei visuomenei identifikuoti išoriškumą a) tiek alter ego, b) tiek savo pačios atžvilgiu, t.y. nesutapti su pačia savimi. *Nesutapimo* (simbolinės ir realistinės pusių) aspektas atskleidžia politiškumo reiškinio svarbą ir parodo, kad pirminis momentas yra *komplikuota* ir iš principo *neapibrėžiama* politinės bendruomenės, pliuralizmo ir demokratijos sąveika.

Viena pagrindinių priežasčių, trukdančių nagrinėti pliuralistinius formos klausimus,⁸ yra ta, kad demokratija susiejama tik su vadinamosios ontinės politikos, tikrumo ir apibrėžtumo, sritimi, institutų sistema, kuri nepaiso paradoksalios „demokratijos neapibrėžtumo“ dilemos. Minėto nesutapimo momento nepaisymas marginalizuoja tokius demokratijos apibrėžimus, kaip C. Leforto: „<...> demokratiją *institucionalizuoja ir paremia tikrumo ženklų sunykimą*“ (Lefort 1988; 19). Tiek, kiek neatsižvelgiama į tai, kad demokratija apima neapibrėžtumo, arba atsitiktinumo, komponentą, demokratijos apibrėžimas linkęs sutapti su būtinybe, pavyzdžiui, teleologiniu *perėjimo* modeliu. Istorizmas virsta istoricizmu, atsitiktinumas – būtinybe (*fiksuotu* demokratijos modeliu). Jei nereflektuojami *istoristiniai* postkomunizmo bruožai, susiduriama su platesnės apimties „postkomunizmo“ paradoksu, kurį aprašo Yannis Stavrakakis:

„Vienas mūsų amžiaus paradoksų yra tas, kad demokratijos Rytų Europoje ir Pietų Afrikoje sėkmė yra suporuota su dideliu nusivylimu Vakarų Europoje, modernių demokratijų „gimimo vietoje“ (Stavrakakis 2002; 122).

Postkomunizmo sąveika su trimis *alter ego* yra nevienareikšmiška. *Komunistinis* alter ego demokratinio postkomunizmo įvykio metu ne tik aiškiai identifikuojamas, bet ir padeda (remiantis ryškiu *kontrasto* principu) formuotis naujai postkomunizmo tapatybei. Vien tik kontrasto, arba disociacijos, principo taikymas padeda suprasti ideologijos „išnykimą“ postkomunizmo laikotarpiu. „Išėjimas“ iš komunizmo ideologijos sutapatinamas su išėjimu iš ideolo-

⁸ Kaip formuluoja, pavyzdžiui, Johnas Gray'us: pliuralistinis realizmas pripažįsta, kad gero gyvenimo forma negali būti galutinė, unikalčiai racionali arba natūrali (Gray 1993; 297).

gijos apskritai, skelbiant „postideologijos“ ir net „postistorijos“ tezes. Disociacijos principas ne išsaugomas, o pakeičiamas asociaciniu. Postkomunizmas, susidūręs su *politinio liberalizmo* ir *postmodernizmo* alter ego, ne tik atsisako pasirinkto kontrasto principo, bet ir netapatumo, lyginimo, įvertinimo principų. Abiem šiais atvejais postkomunizmas asimiliuojamas spontaniškoje *draugo/draugo* perskyroje.

Postkomunizmas santykių su *liberalizmu* ir *postmodernizmu* reflektuoja ne kaip „būtiną atsitiktinumą“, t.y. istoriškai sąlygoto atsitiktinio, unikalaus, susidūrimo su kitomis modernumo formomis problemą, o kaip neproblemišką „sutapimą“, arba „priežastingos būtinybės“, dalyką. Išorinį (*draugo/priešo*) kriterijų pakeičia *draugo/draugo* kriterijus, diferencijuojantis tik iš vidaus. Tai rodo, kad *plurizmo* principas pavojingai atskiriamas nuo *demokratijos* ir *politinės bendruomenės*.

Vidiniai kriterijai gali apčiuopti *ne politines* liberalios *plurizacijos* žymes, tačiau trukdo identifikuoti *plurizmo*, kuris atskiriamas nuo *demokratijos* ir *politinės bendruomenės*, ribas. *Draugo/draugo*, arba „laikinių susitarimų diskutuojant“,⁹ kriterijai neutralizuoja *liberalizmo* ir *demokratijos* tarpusavio santykio įtampas. Disociacinis santykis pakeičiamas asociaciniu, trūkstant tarpusavio sąveikos. *Draugo/priešo* skirtis rodo, kad asociacinė visuomenės dimensija negalima be disociacinės, o disociacinė savo ruožtu negalima be asociacinės. Ne tiek svarbu

vienų principų atmetimas ir pakeitimas kitais, kiek šių principų interpretacija. Radikaliam pertrauktas tęstinumas reikalauja interpretuoti prieštarigus senos formos ir naujo turinio, naujos formos ir seno turinio ryšius, o ypač „socialinius“: „<...> socialiniams ryšiams būdinga „prisikelti“ ir gyvuoti atnaujintais pavidalais“ (Rubavičius 2010; 10).¹⁰

Individualių bruožų postkomunizmo visuomenė įgyja tik gebėdama „prarasti“ pačią save: atsiskirdama nuo savęs kaip nediferencijuotos „visumos“ ir identifikuodama savo tapatybę tęstinėje *draugo/priešo* (*liberalizmo/komunizmo*) skirtyje. Šis momentas yra itin svarbus: tik pripažindama, kad ji yra intensyvus vienalaikis asociacijos ir disociacijos fenomenas, kad iš principo negali būti jokių neginčytinų demokratinės visuomenės pagrindų (totalumo), visuomenė atveria save pačią *nuolatinio kvestionavimo* procesui. Tai Castoriadis vadina *radikalios autonomijos* projektu (Castoriadis 1987).

Radikalios autonomijos projekto, kuris prasideda kaip post-komunizmo įvykis, aiškiai identifikuojantis *draugo/priešo* perskyrą, postkomunizmas ilgainiui atsisako. Kitaip tariant, nepripažįsta, kad naujai atsivėrusi „tuščia“, t.y. radikaliam autonomiškam, *demokratijos* erdvė yra *nuolatinio kvestionavimo* procesas. Radikalios autonomijos požiūriu, joks visuomenės institutas, įskaitant dominuojantį liberalų, negali išvengti tęstinio klausinėjimo ir nuolatinų iššūkių. Vadinasi, ir postliberalizmas (potencialus

⁹ „Tikėjimas parlamentarizmu, valdymu diskutuojant, priklauso intelektualiniam liberalizmo pasauliui. Šis vaizdinys nepriklauso demokratijai“ (Schmitt 1985; 8).

¹⁰ Vadinamosios pereinamosios visuomenės puikliausiai atskleidžia, kaip veikia „laisvosios rinkos“ ideologija, tiksliau, ideologemos ir kaip sąveikauja modernistinės meninės ir kultūrinės praktikos ir postmodernieji „prikeliami“ ar globalizaciniai kultūriniai pavidalai“ (ten pat).

postkomunizmo *alter ego*) negali būti laikomas esencialistiniu naujosios demokratijos pagrindu, kurio nedera kvestionuoti. Nors postkomunizmas pačioje pradžioje spontaniškai brėžia draugo/priešo skirtį, tačiau, atskirdamas pliuralizmo, demokratijos ir politinės bendruomenės komponentus, rizikuoja prarasti savirefleksiją.

Tuščios demokratijos erdvės samprata ragina kvestionuoti bet kurią determinaciją. Tuščia postkomunizmo demokratijos erdvė, kiek paisoma ontologinio ir ontinio lygmenų perskyros, yra demokratijos teorijos *dilema*. Viena vertus, pagrindinis demokratijos subjektas yra *demos*. Kita vertus, demokratija, kiek ji sutampa su „postideologine“ liberalizmo ideologija (teorijos ir praktikos vienvė), ištrina skirtumus, padalijimus, prieštaravimus tarp politiškumo ir politikos. „Neapibrėžtumas“ laikomas tik praktikos problema, ir siejamas su valdymo ir technologinės organizacijos galimybėmis, leidžiančiomis užpildyti šią neapibrėžtą *demos* formą, t.y. empiriškai išspręsti neapibrėžtumo dilemą.

Demokratijos teorija yra pasiūliusi keletą pagrindinių būdų, kuriais remiantis konceptualizuojama minėta tuščios demokratinės erdvės dilema ir kurie mėgina išspręsti nusistovėjusią priešpriešą tarp holistinių komunitarizmo ir individualistinių liberalizmo komponentų. *Svarstomosios demokratijos* būdas tuščios erdvės dilemą mėgina spręsti suartindamas asociacinę pilietinės visuomenės (komunikacinio racionalumo) ir formalų procedūrinį valstybės

institucijų lygmenis, kalbant tiksliau, *viešąją* ir *politinę* sritis. *Radikaliosios demokratijos* koncepcijos akcentuoja komunikacinio racionalumo teorijose trūkstamą *konflikto* principą. Antruju atveju konflikto vertybė yra suporuojama su individualizmo ir pliuralizmo vertybėmis. Dėl šios priežasties radikalioji demokratija linkusi suartėti su jos kritikuojama liberalizmo teorija. Konfliktas tampa ne tik teoriniu principu, bet ir vertybe.

Abiem šiais atvejais nepavyksta įveikti pliuralizmo, demokratijos ir politinės bendruomenės atskyrimo. Vyrauja demokratijos kaip *valdymo technikos* samprata. Pirmuoju atveju stiprinamas ontinis lygmuo – formalus procedūrinis viešosios sferos pagrindimas; antruju atveju formalus konflikto principas paverčiamas vertybe, sutampančia su individualizmo ir pliuralizmo vertybėmis, tačiau mažiau paisančia demokratinių politinės bendruomenės interesų. Išoriniai disociacijos kriterijai virsta vidiniais asociaciniais, daugindami susvetimėjimą technopolitinėje valdymo ir administravimo srityje, įskaitant technologinį partinės sistemos modelį.¹¹

Postkomunizmo politiškumo formą asimiluoja liberali demokratija. Sunyksta *alter ego*, suteikęs postkomunizmui radikalios autonomijos statusą. Postkomunizmo problema – atrasti save kaip demokratinę bendruomenę, reflektuojančią skirtingas politiškumo formos sampratas, sąlygas, galimybes.¹² Problema, kuri nepakankamai

¹¹ Konkurencinės partinės sistemos plėtra, tariant Davido Heldo žodžiais, „nekritiškai paverčiama griežtais modeliais“ (Held 2002; 230). Šie modeliai minimalistinę demokratiją paverčia procedūrinės demokratijos ciklais, skelbiant postkomunizmo eros pabaigą.

¹² Demokratijos kaip politinės formos klausimai, kaip pažymi Giorgio Agambenas, politikus netgi trikdo (Agamben 2011; 12).

identifikuojama, yra ta, kad naują savo tapatybę postkomunizmas kuria ne draugo/priešo, bet draugo/draugo santykiyje. Dėl šios priežasties postkomunizmas praranda radikalios autonomijos prielaidą. Demokratija tampa vien institucine politinio turinio sklaida, be autonomiškumo (simbolinės politiškumo formos).

Postkomunizmas paremia *liberalų* demokratijos interpretavimo variantą pasirinkdamas *fiksuotą* santykio tarp liberalizmo ir demokratijos sprendinį – procedūrinį minimalizmą. Demokratija ne legitimuojama reflektuojant iš prigimties dvinarę *draugo/priešo* įtampą, o legalizuojama *susikertančio sutarimo* abstrakcijoje.¹³ Pliuralizacijos ribų problema asimiliuojama abstraktaus konsenso politikoje. Rezultatas yra tas, kad asociacijos ir disociacijos santykio dimensija ištrinama. Draugo/priešo (postkomunizmo ir alter ego) skirtis asimiliuojama draugo/draugo skirtyje. Asociacinis/disociacinis principas tampa dar vienu pliuralizmo faktu, tik procedūriškai reguliuojančiu fundamentalius vertybinius nesutarimus.

Pliuralizacija kaip nereflektuojamas atsitiktinumas, su kuriuo susiduria naujoji demokratija, tampa būtinybe, dvigubo atspindėjimo (postmodernaus ir liberalaus) logika. Išėjęs iš holistinės būtinybės srities (komunizmo) postkomunizmas patenka į pliuralistinę būtinybės sritį. Nors *demokratinio pliuralizmo* ir *liberalaus pliuralizmo* nuostatos skiriasi, tačiau specifinėje postkomunistinėje konvergencijoje jos neatpažįstamai susilieja. Demokratinė pusė –

minimizuojama. Demokratinis pliuralizmas sutapatinamas su procedūriniu minimalizmu.

3. Politinė postkomunizmo bendruomenė kaip pliurali vienovė – aktuali ar potenciali?

Kad ir kaip skirtųsi šiuolaikinių politikos filosofų požiūriai į demokratiją ir jos galimybes, tačiau juos vienija požiūris, kad *demokratinės visuomenės* prielaida yra *pliuralistinės bendruomenės* forma. Pliuralistinis, tačiau vienijantis šios formos horizontas priešinasi tiek prezentistinei pasaulėžiūrai, tiek ideologinei kategorizacijai. Politinė bendruomenė randasi „tuščioje“ (kokybiškai naujoje) santykio tarp *liberalaus pliuralizmo* ir *demokratinio pliuralizmo*, t.y. simbolinio bendruomeniškumo horizonto, erdvėje.

Postuluodamas, kad ikidemokratinėje, totaliai ideologinėje liaudies demokratijos formoje apskritai negali būti jokios politikos (modernios demokratijos požiūriu), postkomunizmas turi pasiūlyti demokratinės politikos prigimties sampratą, identifikuoti specifinį būdą, kuriuo remiantis visuomenei suteikiama politinės bendruomenės forma ir vienovė, ir institucionalizuoti esminę politiškumo ir politikos skirtį tarp simbolinio reprezentacinio ir empirinio realistinio lygmenų. Kitaip tariant, postkomunizmas turi atrasti kokybiškai naują, tuščią erdvę ir už savęs (simbolinės formos lygmenyje), ir savyje (realistiniame politikos turinyje).

Postkomunizmas, identifikuodamas, kad politinė bendruomenė yra „prarasta“, veikia

¹³ Neutrali minimalistinė moralės samprata užtikrina pastovumą takaus (postmodernaus) gyvenimo sąlygomis: „O tai liudija susikertančio sutarimo galimybę ir taip švelnina politinių vertybių konfliktą su kitokiomis vertybėmis“ (Rawls 2002; 177).

sugriauta technologinio komunistinės visuomenės projekto, turi pasitelkti radikalią vaizduotę ir institucionalizuoti simbolinį politinės bendruomenės horizontą, kurį sudaro skirtingos bendrojo gėrio interpretacijos. Kitaip sakant, radikali yra ne tiek chronologinė riba tarp komunizmo ir postkomunizmo, kiek radikali yra simbolinės vaizduotės ribos tarp skirtingų ir konfliktinių politinės bendruomenės interpretacijų kokybiškai naujoje („tuščioje“) demokratijos erdvėje.

Kuo labiau išsiplėčia pliurali pliuralizacija, tuo labiau neapčiuopiama ir abstrakti darosi politinės bendruomenės samprata. „Iškreiptoje“ komunistinės modernybės formoje bendruomeniškumo horizontas didele dalimi prarandamas. Tačiau vargu ar politinis bendruomeniškumas gali būti lengvai atgaunamas nereflektavus formos kaitos ypatumų postkomunizmo sąlygomis. Pliuralistinėje, bet anonimiškoje visuomenėje, kuri institucines politikos struktūras tapatina su simbolinėmis politinės bendruomenės ribomis, vargu ar gali rasti tankus pilietinės visuomenės ir ją sudarančių mikroasociacijų tinklas.

Pliuralizmo ir demokratinio komponento, *politinės bendruomenės*, sąveika išryškėja pra-

diniu postkomunizmo įvykio metu. Postkomunizmas paiso šios *pirminės skirties*, tačiau ilgainiui paslepia ją *antriniuose* interesų grupių politikos konfliktuose. *Politiškumas* redukuojamas į *socialumą*. Politiškumas šiuo atveju laikomas tik sudėtine socialumo dalimi. Tačiau *politiškumas* yra ne tiek socialinės realybės, kiek simbolinės vaizduotės momentas.¹⁴

Viena svarbiausių šiuolaikinės politinės teorijos tezių nurodo, kad esminė demokratinės visuomenės prielaida yra atvira pliuralistinės bendruomenės forma. Būtent tai nurodo metafora – „tuščia demokratijos erdvė“.¹⁵ Politinė bendruomenė randasi tuščioje santykio tarp liberalaus pliuralizmo, t.y. fragmentacijos, ir demokratinio pliuralizmo, t.y. simbolinio bendruomeniškumo horizonto, erdvėje.

Politiškumas – tai intensyvus *komunikacinio bendrumo*, aktyvaus *politinės bendruomenės* ieškojimo momentas, kuris, kaip ir pati demokratija, steigiamas tuščioje radikalioms vaizduotės erdvėje. Skirtingų modernybės formų galimybė suponuoja skirtingų politinės bendruomenės formų paieškas, nes komunistinės utopijos pabaiga dar nėra pačios modernybės pabaiga. Tai,

¹⁴ Politiškumas visada neišvengiamai įtraukia pirminį antagonizmą, antinomijas, pertrūkius (žr. Lefort 2007; Mouffe 2005; Rosanvallon 2008; Schmitt 1996). Tačiau postkomunizmas paveldi modernistinę „demokratijos kaip tvirto fundamento“ sampratą. Tokiu būdu postkomunizmas praranda autonomišką simbolinio artikuliuojamo institutą. Simbolinis lygmuo desimbolizuojamas ir redukuojamas į elementarią ekonomikos ir socialumo dialektiką. Ši redukcinė dialektika „socialinių santykių visumą“ traktuoja kaip demokratijos fundamentą. Tai viena pagrindinių priežasčių, kodėl simbolinis politiškumo vaizduotės lygmuo postkomunizmui yra nepriimtinas ir ilgainiui redukuojamas į deterministinę liberalios modernizacijos kreivę.

¹⁵ Reikia pažymėti, kad *tuščios demokratijos erdvės* samprata interpretuojama nevienareikšmiškai (žr. Jokubaitis 2012; 17–21). Teigtina, kad Johno Rawlso „tuščios demokratijos erdvės“ ir Claude'o Leforto „tuščios demokratijos erdvės“ sampratos turi ir esminių panašumų (ten pat; 18–20), ir esminių skirtumų. Interpretaciniai skirtumai padeda 1) identifikuoti politinio liberalizmo dilemą – bandymą radikalią demokratinės visuomenės pliuralizmą suvaržyti idealizuoto „supratingo konsenso“ koncepcija, o taip pat atskleisti Leforto postfundacionalistinių sąvokų privalumus ir trūkumus ir 2) detaliau išplėtoti reikšmingą skirtį tarp *postkomunizmo bendruomenės* ir jos *alter ego*.

kad politinės bendruomenės negalima apčiuopti betarpiškai, dar nereiškia, kad radikalios vaizduotės lygmenys yra ne realūs, o tik iliuziniai. Pavyzdžiui, *demokratinė visuomenė* Atgimimo laikotarpiu pasirodo visų pirma kaip simbolinė forma.¹⁶ *Demokratija* postkomunizmo įvykio momentu *realiai* neegzistuoja. Tačiau tai nereiškia, kad demokratijos lūkesčiai, simbolinis vaizduotės lygmuo, yra nerealūs.

Pati simbolinio ir realistinio lygmenų per skyra yra politinės bendruomenės praeities, dabarties ir ateities momentų bei jų tarpusavio santykio identifikavimas. Ši skirtis suponuoja radikalios vaizduotės alternatyvas: skalę, kurioje skirtingais būdais kvestionuojamas „savaimė suprantamas“ bendruomenės ir vietos tarpusavio santykis. Politinė bendruomenė – tai visų pirma *priklausomybės demokratinio bendrumo momentui* fenomenas.

Postkomunizmo politinė tapatybė svyruoja tarp dviejų dalių – liberalaus pliuralizmo ir demokratinio bendrumo. *Liberalaus pliuralizmo* nuostata natūraliai susilieja su empirine politikos praktika, akcentuojančia linijinę pokyčių sampratą. *Demokratinio pliuralizmo* galimybės suvaržomos. Politinės bendruomenės steigimo požiūriu, liberalus pliuralizmas pamažu tampa

„postmoderniu“ simuliakru, „suryjančiu savo alternatyvius turinius“. Aktualizuojamas demokratijos projektas yra integruojamas į postliberalizmo tradiciją. Kuri nors kita politinės bendruomenės galimybės visuomenės struktūroje interpretacija nėra galima. Tokiu būdu ištrinamos *tapatybės/skirtumo* ribos, *visuomenės/bendruomenės* ribos.

Vidiniai naujojo tipo visuomenės skirtumai liudija, kad „pliuralumo faktas“ plačiai paplinta privačioje individualių vertybių ir pasaulėžiūrinių nuostatų įvairovės sferoje. Pliuralumas darosi beribis, grindžiamas negatyviosios laisvės samprata. Negatyvioji „individo“ laisvė pakeičia diskredituotą pozityvią „bendruomenės“ (liaudies demokratijos) laisvę. Tai labai įtakinga, liberali pliuralistinė samprata, klestinti nuo Hobbeso iki Rawlso ir priklausanti *atomistinio liberalizmo* paradigmai.¹⁷

Praktiškai suprantama ir pateisinama panieka „pozityviajai“ liaudies demokratijos laisvei suporuojama su beribiu atsidavimu negatyviajai „kliūčių nebuvimo“ laisvei, kuri tampa pagrindiniu ekonominio liberalizmo ir politinio liberalizmo postkomunizmo sąlygomis varikliu. Klaidinga būtų „totalitarizmo“ ir „liberalizmo“ dichotomiją laikyti paprasčiausia analitine

¹⁶ Simboliškumas atskleidžiamas, pavyzdžiui, remiantis „savaimios visuomenės“ samprata: „Sąjūdžio susikūrimas ir neįtikėtinais spartus virtimas masiniu judėjimu 1988 m. birželio-spalio mėnesiais atrodo lyg koks stebuklas ir to meto liudininkams, ir iš dabarties perspektyvos žvelgiantiems mokslininkams. <...> Lietuvos istorijoje tai buvo beprecedentis įvykis, atskleidžiantis neįtikėtiną mobilizacinę Lietuvos visuomenės galią, kuri dar labiau stebina prisimenant dabartines diskusijas apie silpną pilietinę visuomenę Lietuvoje <...>“ (Ramonaitė, Kavaliauskaitė, Švedas 2011; 11-24).

¹⁷ Hobbeso požiūrį glaustai apibrėžia Ch. Tayloras: „Laisvė yra kliūčių nebuvimas“ (Taylor 1990; 213). Hobbesas ir Locke'as, kurių koncepcijas Tayloras apibūdina kaip *atomistinio liberalizmo* paradigmą, „igyvendina XVII a. revoliuciją normatyvinio diskurso prasme“ (Taylor 1996; 187). Dėl šios, taip pat ir kitų priežasčių, Tayloras modifikuotą politinio liberalizmo versiją sieja su pamatinėmis atomizmo prielaidomis: „<...> pats Rawlsas, be jokių abejonių, lieka atomistinio požiūriu įkaitas“ (Taylor 1990; 274).

perskyra, kuri tik konstatuoja fundamentalius komunizmo ir postkomunizmo visuomenių skirtumus. Negatyviosios laisvės idėja iškyla virš visuomenės ir jos istorijos kaip abstraktus autoritetas, užėmęs vietą, kurioje anksčiau viešpatavo vienvaldės partijos valdžia.

Lemiamą kryptį, kuria pasuka postkomunistinė rinkos-visuomenė, apima du reikšmingus momentus – laikiną tęstinumą ir fundamentalų pertrūkį. Tiek, kiek postkomunizmas įgyvendina perėjimą, ryšiai su ankstesniąja konvencine „visuomenės“ samprata minimaliai išsaugomi. Tiek, kiek postkomunizmui pavyksta „pereiti“, ryšiai tarp praeities ir dabarties nutrūksta, ir postkomunizmas įžengia į postistoriją – liberalią pliuralistinę rinkos-visuomenę. Kiek postkomunizmui pavyksta „pereiti“ į rinkos visuomenę (liberaliąją demokratiją), tiek įsitvirtina „abstraktaus individo“ teisė, „<...> gebanti atsieti nuo bet kurios specifinės bendruomeninės praktikos (Kymlicka 1992; 50).¹⁸

Švariai atskyręs „praeitį“ ir „dabartį“, postkomunizmas nominaliai išvengia posttotalitarizmo problemas. Tai leidžia a) totalitarizmo fenomeną sieti tik su komunizmo laikotarpio būkle; b) biurokratinės-technologinės rinkos demokratijos (ekonominio liberalizmo) faktūras švariai atskirti nuo totalitarinių liaudies demokratijos (komunistinės partokratijos) formų; c) fiksuoti post-istorinę, post-komunistinę, liberaliosios

demokratijos etapo pradžią; d) teikti pirmumo teisę trimis sudedamosioms postliberalizmo dalims – 1) liberaliai kapitalistinei modernizacijai, 2) minimalistinei demokratijai, 3) globalizacijai (liberaliai pliuralizacijai).

Totalitarizmo/liberalizmo dichotomija „padaeda orientuotis“ itin neapibrėžtoje naujosios demokratijos situacijoje. Tokiu būdu politinės kilmės dichotomija neadekvačiai tampa metodologiniu instrumentu. *Despotizmo/laisvės* priešprieša, grindžiama istoriniu patyrimu, perėjimo laikotarpiu sutampa su *totalitarizmo/liberalizmo* dichotomija. Pirmoji priešprieša komunizmo laikotarpiu grindžiama socialiniu psichologiniu (prievertos patyrimo ir demokratinų lūkesčių) patyrimu. Antroji dichotomija – tik idealusis tipas. Tai *laisvės*, istorinėje politinės bendruomenės sąmonėje tapatinamos su *liberalizmu*, hipotezė. Perėjimo laikotarpiu hipotezė sutampa su tikrove.

Socialinio politinio patyrimo požiūriu, visiškai netolygių konkretaus ir abstraktaus lygmenų – despotizmo/laisvės ir komunizmo/liberalizmo – formalus sutapatinimas šias skirtis „sakralizuoja“. Ne naujas socialinis politinis laisvės patyrimas legitimuoja apriorinę schemą, o priešingai, liberalios modernizacijos schema pateisina „būsimo patyrimo“ kryptį. Sakralizuota schema verčia griežtai formalizuoti pačią atranką. Kvestionuoti komunizmą (realiai niekada neegzistavusią utopiją) yra teisėta, o

¹⁸ Stephenas Holmesas aiškiai perteikia negatyvų liberalų požiūrį į demokratijos prigimtį vartodamas „antiliberalizmo“, „bendruomenės spąstų“, „bendruomenės šmėklos“, „socialumo mito“ terminus, skirtus priminti individams, kokios pavojingos gali būti demokratų sąvokos, tokios kaip „visuomenė“, „bendruomenė“, „asociacija“. Kategoriška Stepheno Holmeso nuostata netiesiogiai paremia postkomunistinę totalitarizmo/liberalizmo skirtį, vienpusiškai akcentuojančią tik negatyvius politinės bendruomenės idėjos aspektus: „intensyvi socialinė sąveika žadina fanatizmą“ (Holmes 1996; 179).

kvestionuoti liberalizmą (realiai sutampantį su postkomunistiniu patyrimu) tampa neteisėta.¹⁹

4. Post-totalumo problema

Pagrindinis klausimas yra tas: kokia prasme – organiška ar pliuralistine – postkomunizmas yra visuomenė? Pirmuoju atveju – tai paprasta: iš *komunizmo visuomenės* pereinama į *liberalizmo visuomenę* suaugant liberaliam ir demokratiniam pliuralizmo aspektams; antruoju atveju transformacija yra sudėtingesnė, susijusi ne su pasyviu adaptaciniu, nepakankamai reflektuotu pliuralizmo idėjos taikymu, o simbolinės politinės bendruomenės erdvės, kurios negali užimti nei interesų grupės, nei subjektyvi vaizduotė, konceptualizavimu.

Tai galima pavadinti *posttotalitarizmo momentu*.²⁰ Posttotalitarizmas nurodo pastangas įveikti įvairiopą *fundamentalizmo* tiek mąstymo, tiek veiklos srityse paveldą. Totalitarizmo (uždaros visuomenės) ir liberalizmo (atviros visuomenės) kontrastas, įprastas komunizmo laikotarpiu, nurodo į *labai neigatyvią* visuomenės formą. Tai yra „kraštutinę prievartos ir teroro

formą“ (Geyer, Fitzpatrick 2009; 11), ypač Sovietų Sąjungą, nacistinę Vokietiją ir fašistinę Italiją; dvidešimtame amžiuje išsikristalizavusį „naująjį valstybės tipą“ (Griffin 2008; 9); statizmo formą, kuri „sistemiškai integruoja visus visuomenės komponentus ir pajungia juos visagalės valstybės kontrolei“ (Gregor 2009; 15).

Posttotalitarizmo sąvoka čia aptariamais aspektais yra tinkamesnė negu *postkomunizmo*. Griežta šio žodžio prasme, pati postkomunizmo samprata yra abejotina. Komunizmo *praktikos* (K. Marxo vartota reikšmė) požiūriu, komunizmo Sovietų Sąjungoje netgi nebuvo. Šiuo teorijos ir praktikos nesutapimo požiūriu, *postkomunizmas* taip pat yra abejotina sąvoka. *Posttotalitarizmas* – tinkamesnė samprata. Tai, ką pernelyg lengvai įveikia nominalistinis perėjimas „iš totalitarizmo į liberalizmą, posttotalitarizmas iškelia į dienos šviesą. Posttotalitarizmas nurodo ne į dviejų totalių politikos kūnų – totalitarizmo ir liberalizmo – dichotomiją, bet į kompleksiškesnę *galimybės* ir jos *apribojimo* sferą. Posttotalitarizmo būklė teikia kontrastą, išorinę „draugo/priešo“ skirtį, įspėdama apie iš-

¹⁹ Postkomunizmo grįžimas į praeitį – „normalų“ liberaliosios demokratijos kelią trukdo plėtotis radikaliai demokratinei vaizduotei. Kaip rašo Michaelis Hardtas, politinė vaizduotė paūmėja tik po 2008-ųjų ekonominės ir finansinės krizės. Iki tol bet kuri neoliberalizmo kritika „vyraujančioje žiniasklaidoje“ laikoma neprideramomis kalbomis (Hardt 2010; 131).

²⁰ Terminai „totalitarinis“ ir „totalitarizmas“ įtraukiami į politines diskusijas trečiajame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje, visų pirma nurodant itališką fašizmo formą. (Geyer, Fitzpatrick 2009; 3). Tačiau totalitarizmo terminas dažniau siejamas su nacizmo ir stalinizmo režimais. Laikui bėgant prigiję filosofinė – žymiai platesnė ir imlesnė – *totalitarinės visuomenės* samprata, kuri taikoma netgi tam tikriems JAV visuomenės raidos ypatumams fiksuoti (žr. Marcuse 1964). Šiame straipsnyje vartojamas terminas *posttotalitarizmas* žymi *kontrasto* santykį tiek praeities, tiek ateities atžvilgiu. Teigiama, kad postkomunizmui aktualesnis yra ne įprastas komunizmo sąlygomis *totalitarizmo* ir *liberalizmo* kontrasto identifikavimas, o *totalitarizmo* ir *pilietinės visuomenės* kontrasto artikuliuojimas. Terminas posttotalitarizmas vartojamas kaip nuoroda į *kompleksišką problemą*, kurią paveldi post-komunizmas ir, plačiąja prasme, visos modernios visuomenės, ir kurią artikuliuoti, kaip teigiama, padeda postfundacionalizmo filosofijos sąvokos.

liekančias fundamentalizmo teorijos ir praktikos srityse galimybes.²¹

Posttotalitarinė forma tiesiogiai siejasi su *demoso* (demokratijos subjekto) susvetimėjimo savo paties atžvilgiu procesais.²² Postkomunizmo demokratijos procesai, užuot reflektavę ir įteisinę autonomiškus pilietinės visuomenės principus, subordinuoja juos ekonominio liberalizmo ideologijai. Demokratizacija žengia koja kojon su „totalitarizmo inversijomis“ (Wolin 2008; ix-x): kontroliavimo technologijomis, administracinės priežiūros, masinio manipuliavimo priemonėmis, toli gražu ne visada atpažįstamomis.²³

Postkomunizmas susiduria su pasirinkimo dilema, reikalaujančia arba reflektuoti prieštarą posttotalitarinį istorinio tęstinumo momentą, arba postuluoti radikalų pertrūkį ir perėjimą į neprieštarą pliuralistinio liberalizmo lygmenį. Pirmoji pasirinkimo galimybė *pertrūkį* laiko sudedamąja bendresnės transformacijos dalimi. Pertrūkio, naujumo, kriterijus griežtai neatskiriamas nuo tęstinumo problemų. Skirtis tarp *simbolinio reprezentacinio* ir *empirinio realistinio* lygmenų traktuojama kaip neperskiriama *disociacijos* ir *asociacijos* momentų sąveika. Pirmojo pasirinkimo požiūriu, politiškumas sudaro ne šalutinį, o pagrindinį, aktyvų ir kūrybišką politinės bendruomenės pačios

savęs organizavimo lygmenį, tęstinį simbolinės formos steigimo procesą. Politiškumas steigiamas kaip asociacinio ir disociacinio momentų vienovė, naujų skirčių tarp postkomunizmo *visuomenės* ir jos *alter ego* savivoka.

Antroji pasirinkimo galimybė *pertrūkį* apibrėžia kaip atveriantį visiškai naują pliuralistinę erdvę. Postkomunizmas renkasi ne transformacijos refleksiją, o mažiau problemišką, minimalistinę demokratijos liberalizavimo programą. Po pertrūkio liberalios demokratijos, kaip ir idealioje komunistinės visuomenės, struktūroje nelieta jokių esminių antagonizmų, antinomijų, vertybinių, moralinių, filosofinių konfliktų, išskyrus mikro-konfliktus privačiose sferose, kurias visapusiškai kontroliuoja pliuralistinė „susikertančio susitarimo“ prielaida. Tai leidžia fiksuoti *nekintamą* hierarchinį liberalizmo ir demokratijos santykį. Postkomunizmas praranda atsitiktinumo momentą sutapdamas su būtinybe, liberalia modernizacija.

Išvados

Postkomunizmo būklė yra hibridiška. Joje į visumą susipina trys skirtingi istoriniai momentai: moderni komunistinė visuomenės technologizacijos idėja, modernūs liberalaus pliuralizmo ir postmodernios fragmentacijos bruožai. Postkomunizmo sąveika su trimis

²¹ Johno Gray'aus požiūriu, posttotalitarinių visuomenių uždavinys – sukurti gyvybingas *pilietines visuomenes*. Visais kitais aspektais joms netgi nereikia būti panašioms į liberaliąsias demokratijas. Gray 1993; 202.

²² „Demokratija, – kaip pažymi Slavojus Žižekas, – suponuoja minimalų susvetimėjimą: valdžia gali būti atsakinga žmonių atžvilgiu tik tada, jei yra minimalus re-prezentavimo atstumas tarp jos ir žmonių. „Totalitarizmo“ atveju šis atstumas yra slepiamas <...>“ (Žižek 2012; 118).

²³ Priešingai negu klasikinės totalitarizmo formos, inversinis totalitarizmas sietinas ne su partijomis, ideologijomis, objektyvuota viešąja politika, o su valdžios struktūromis ir piliečiais, kurie dažnai neįsisąmonina reikšmingų savo veiksmų padarinių (Wolin 2008; x).

alter ego yra nevienareikšmiška. Komunistinis *alter ego* kaip *draugol/priešo* skirtis padeda formuotis antiistoricistinei ir antitotalitarinei postkomunizmo tapatybei; liberalizmo ir postmodernizmo *alter ego* asimiliuojamas *draugol/draugo* perskyroje.

Liberalios pliuralizacijos tendencija asimiliuoja simbolinį *pliuralios demokratijos* ir *politinės bendruomenės* horizontą. Kuo labiau išsiplečia pliuralizacijos tendencija, tuo labiau neapčiuopiama ir abstrakti darosi politinės bendruomenės samprata. *Pliuralizmo* ir demokratinio komponento, *politinės bendruomenės*, sąveika išryškėja pradiniu postkomunizmo įvykio metu. Postkomunizmas paiso šios *pirminės*

skirties, tačiau ilgainiui paslepia ją *antriniuose* interesų grupių politikos konfliktuose. *Politiškumas* redukuojamas į *socialumą*.

Naujosios postkomunizmo demokratijos paskirtis yra artikuliuoti *pliuralistinės politikos galimybes posttotalitarizmo* sąlygomis. Postkomunizmo įvykis yra specifinis tuo, kad jame dera liberalizmo pretenzijos įveikti totalitarizmą remiantis *pliuralumo* faktu ir demokratijos pastangos identifikuoti pliuralumo *ribas* bei *sąlygas*. Postkomunizmo reiškinio refleksija ir gali, ir turi atrasti ne tik realistinę ideologinę, bet ir simbolinę politiškumo dimensiją analizuodama santykį tarp pliuralizmo, demokratijos ir politinės bendruomenės.

LITERATŪRA

Agamben, Giorgio. 2011. „Introductory Note on the Concept of Democracy“ in Giorgio Agamben, Alain Badiou et al. *Democracy in What State?* New York: Columbia University Press: 1–5.

Baudrillard, Jean. 2002. *Simuliakrai ir simuliacija*. Vilnius: Baltos lankos.

Bauman, Zygmunt. 1991. *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.

Castoriadis, Cornelius. 1987. *The Imaginary Institution of Society*. Oxford, Polity, and Cambridge, Mass: MIT Press.

Dunn, Robert G. 1998. *Identity Crises. A Social Critique of Postmodernity*. London: University of Minnesota Press.

Foucault, Michel. 1972. *The Archaeology of Knowledge*. London: Tavistock.

Fukuyama, Francis. 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.

Gans-Morse, Jordan. 2004. „Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm“, *Post-Soviet Affairs* 20 (4): 320–349.

Geyer, Michael; Fitzpatrick, Sheila. 2009. „Af-

ter Totalitarianism – Stalinism and Nazism Compared“ in Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick (eds.) *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gray, John. 1993. *Post-liberalism. Studies in Political Thought*. London and New York: Routledge.

Gregor, James A. 2009. *Marxism, Fascism, and Totalitarianism. Chapters in the Intellectual History of Radicalism*. Stanford, California: Stanford University Press.

Griffin, Roger. 2008. *A Fascist Century*. Houndmills, Basingtoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Habermas, Jürgen. 1975. *Legitimation Crisis*. Beacon Press.

Hamilton, Paul. 2003. *Historicism*. London and New York: Routledge.

Hardt, Michael. 2010. „The Common in Communism“ in Costas Douzinas and Slavoj Žižek (eds.) *The Idea of Communism*. London and New York: Verso: 131–144.

Held, David. 2002. *Demokratijos modeliai*. Vilnius: ALK, Eugrimas.

- Heller, Agnes. 2000. "Between Past and Future" in Sorin Anthoni and Vladimir Tismaneanu (eds.) *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. Budapest: CEU Press: 3–13.
- Holmes, Leslie. 1997. *Post-Communism: An Introduction*. Oxford: Polity Press.
- Holmes, Stephen. 1996. *The Anatomy of Anti-liberalism*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Jokubaitis, Alvydas. 2012. *Vertybių tironija ir politika*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kymlicka, Will. 1992. *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press.
- Langsdorf, Lenore; Watson Stephen H. 1998. „Introduction: The Question of the Political“ in Lenore Langsdorf and Stephen H. Watson et al. *Re-interpreting the Political. Continental Philosophy and Political Theory*. New York: State university of New York Press: ix–xvii.
- Lefort, Claude. 1986. *The Political Forms of Modern Society. Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Lefort, Claude. 2007. *Complications: Communism and the Dilemmas of Democracy*. New York: Columbia University Press.
- Liotard, Jean-François. 1993. *Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant*. Vilnius: Baltos lankos.
- Marcuse, Herbert. 1964. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Society*. Boston: Beaton Press.
- McKinlay, Patrick F. 1998. „Postmodernism and Democracy: Learning from Lyotard and Lefort“, *The Journal of Politics* 60 (2): 481–502.
- Mouffe Chantal. 2005. *On the Political*. London, New York: Routledge.
- Page, Carl. 2005. *Philosophical Historicism and the Betrayal of First Philosophy*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- Popper, Karl R. 1992. *Istoricizmo skurdas*. Vilnius: Mintis.
- Ramonaitė, Ainė, Kavaliauskaitė, Jūratė, Švedas, Aurimas. 2011. „Savaimi visuomenė prieš totalitarinį režimą?“ kn. *Sąjūdžio ištakų beieškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius: baltos lankos, p. 11–29.
- Rancière, Jacques. 1998. *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Rawls, John. 2002. *Politinis liberalizmas*. Vilnius: Eugrimas.
- Rorty, Richard. 1991. "Moral Identity and Private Autonomy: the case of Foucault" in Richard Rorty *Essays on Heidegger and Others. Philosophical Papers*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press: 193–198.
- Rosanvallon, Pierre. 2008. *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubavičius, Vytautas. 2010. *Postmodernusis kapitalizmas*. Kaunas: Kitos knygos.
- Sakwa, Richard. 1999. *Postcommunism*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Schmitt, Carl. 1985. *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge, Mass., and London: The MIT Press.
- Schmitt, Carl. 1996. *The Concept of the Political*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Stavarakakis, Yannis. 2002. *Lacan and the Political*. London and New York: Routledge.
- Taylor, Charles. 1990. *Philosophy and the Human Sciences: Philosophical Papers 2*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles. 1996. *Autentiškumo etika*. Vilnius: Aidai.
- Thompson John B. 1984. *Studies in the Theory of ideology*. Los Angeles, University of California Press.
- Wolin, Sheldon S. 2008. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton: Princeton University Press.
- Žižek, Slavoj. 2011. „From Democracy to Divine Violence“ in Giorgio Agamben, Alain Badiou et al.) *Democracy in What State?* New York: Columbia University Press: 100–120.

ABSTRACT

THE TRANSFORMATION OF POST-COMMUNISM: BETWEEN LIBERAL PLURALISM AND DEMOCRATIC COMMUNITY

The main task of this article is to analyze complex relations between post-communism and democracy. More specifically, it aims to understand the interaction of two different forms of society: holistic and pluralistic. The article argues that post-communism is the hybrid condition that includes the *alter ego* of communism, liberalism and postmodernism. The reflection of triple relations is necessary for the autonomy of post-communism. The relationship between post-communism and communism is analyzed as the problem of post-totalitarianism, between post-communism and liberalism as the problem of democratic liberalization, and between post-communism and postmodernism as the problem of pluralisation of pluralism.

Politikos teorijos katedra,
Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas,
Vilniaus universitetas,
Vokiečių 10, Vilnius, LT-01130
El. paštas: v_valantiejus@yahoo.com